DOI: 10.26907/2311-2042-2020-14-1-7-17

THE MEANING OF THE WORDS “TATAR” AND “TATARLIKH” IN THE “DIVAN” OF AZERBAIJANI POET GAZI BURKHANEDDIN (1393)

Arzu Idris kyzy Huseynova,
Nariman Farman oglu Seidaliev,
 Institute of Linguistics named after Nasimi,
 Department of Applied Linguistics,
 NAS of Azerbaijan,
 31 Huseyn Javid Str., Baku, Azerbaijan,
 arzu_56@mail.ru.

The ethnonym “Tatars” has been one of the research areas in modern Turkology. This article considers the use of the lexemes “tatar” and “tatarlykh”, found in the “Divan” by Gazi Burhaneddin (1393), and introduces new material about the meanings of these words in the work, written seven hundred years ago. The analyzed words had more than five lexical meanings, which were used for many centuries in Eastern classical Azerbaijani and Turkish poetry, in the ghazelles of such poets as Nasimi, Fizuli, and Shirvani. Nizami Ganjavi’s work contained the poetic expression *müşki-tatar*, *nafei-tatar* (“Khotan musk”) and its synonym “Tatar musk”. One of the meanings of the “Tatar musk” was associated with fragrance, black hair and eyebrows of the beauty, the poets’ beloved girl whose flirtatious glance they could not resist. In the “Divan”, expressions with the word *tatar* also had the meaning of the ethnonym, the name of the Tatar people. Another meaning, recorded in the work, was destruction and emptiness. The word *tatarlykh* was used to describe the beauty inherent in the Tatar girl, her almond-shaped eyes and special black eyebrows. A lexical and semantic analysis of the words *tatar* and *tatarlykh* showed the spread of the Tatar ethnonym on a large territory, associated not only with the invasions of the Tatars, but also with the spread of Tatar musk from Tatarstan (East Turkistan) when the Tatar peoples were engaged in its extraction and trade.

Key words: vocabulary, semantics, “Divan”, Gazi Burhaneddin, tatar, tatarlykh.

Bən səni sevərəm, sevisərəm,
 Bu sözü türkə qoyux dəyələm.
 Vəsfüni gəh qəsidə, gəh qəzəl,
 Gəh rübaivü gəh tuyux deyələm.

I love you, I love you
 As long as my days last
 I pronounce the words of love
 In the language of my native Türk.
 Both in tuyugs and in rubai
 I chant beauty,

My gazelle is illuminated
By love with its unfading fire.
For your glory, now a ghazelle, then a qassid,
Now a tuyug, then a rubai I compose ...

The Cabinet of Ministers of Azerbaijan decided to declare Gazi Burhaneddin's works the state heritage by Resolution No. 211 dated May 7, 2019. This decree shows the importance and high significance of Gazi Burhaneddin's oeuvre in the Turkic world.

The famous Turkish researcher Yashar Judchel wrote that although Gazi Burhanaddin was excellent at writing poetry in Arabic and Persian, unlike the works of modern poets, his poems in the Azeri Turkish dialect prove the strength and power of his national spirit. [Yucel, 1994, p.148]. According to the researcher, Gazi Burhaneddin was the first wordsmith whose "Divan" in Azerbaijani Turki has survived to this day. He worthily continued the literary tradition after Izeddin Hasanoglu and Sheikh Safiyaddin Ardabili who created the "Divan" in their native language. He left rich literary oeuvre in his native language. His works, written in Arabic, were "Tergikh" – comments on the principles of jurisprudence, and the Sufi treatise – "The Elixir of Happiness". He was considered to be the founder of Azerbaijani and Turkish literature. The only copy of the poet-ruler's "Divan" is in the British Museum in London. The Preface states that the "Divan" was created in 1393 - in 796 Hijri year and was rewritten by Khalil Bey Mahmed when Gazi Burhaneddin was still alive. Some corrections were made at this time. Gazi Burhaneddin was a poet, scholar, and statesman (1344–1398). He ruled in Ertenagullary. The poet's grave is still preserved in Sivas, in a place called the Turbe of Gazi Burhaneddin. His tombstones are kept in the Gök Madrasa of Sivas.

Burhaneddin's works in Arabic and Persian have been preserved, as well as his work on Islamic law entitled "İksirus-seadat fi essraril-ibadat". The "Divan" included 1319 ghazelles, 20 rubai, 108 tuyugs and several mufrads of couplets. The "Divan" has 17 thousand lines and 600 pages. The poet is known in the literary world for his ghazelles and tuyugs. The founder of the tuyug (quatrain) was Gazi Burhaneddin. The peculiarity of tuyug was in its rhyme. From the works of Gazi Burhaneddin we know that he was an outstanding person of his time, distinguished by deep knowledge in many areas. As a ruler he was awarded the title of Sultan and was considered to be the Sultan of Azerbaijani literature. Gazi Burhaneddin's poems had close connections with

Azerbaijani folklore and ashik art. Despite the fact that more than 700 years have passed since 1393, the beauty and magic of the "Divan's" poetic language attract modern readers who live in every corner of the globe.

Let's review the thoughts of Azerbaijani researchers about the role of the "Divan" in Turkic literature. T. Gadzhiev, who studied the language of the "Divan", writes that the poet was born and brought up in the milieu of the Azerbaijani folk language, which was formed on the basis of different tribal languages [Hacıyev, 1987, p. 98]. A. Gadimalieva notes that the study of Gazi Burhanaddin's language in general opens wide opportunities for tracing lexical processes in the 14th century Azerbaijani literary language, revealing the linguistic factors, which affected the formation of vocabulary, enabling to explore the causes of lexical-semantic changes in the later stages of the language development. [Qədimaliyeva, 2008, p. 160]. A. Safarli writes that it is not easy to understand the "Divan" when reading and studying its texts. Of primary importance is the understanding of each word here. To understand these texts one should comprehend the "Divan's" glossary. The text and the lexicon are in harmony, when one supplements the other. In short, all researchers agree that Gazi Burhaneddin's language is the heritage of the language history of that period with many archaic words compared to the current state of the Azerbaijani vocabulary. Besides, the "Divan" has words that, used 700 years ago, have lost their original lexical meanings in the modern Azerbaijani language.

This article analyzes the words *tatar* and *tatarlykh*, used in the "Divan". These words of Turkic origin have several lexical meanings. Certain meanings of the multi-valued word *tatar* are found in Gazi Burhaneddin, Imadeddin Nasimi, and Seyid Azim Shirvani's ghazelles. In Nizami Ganjavi's ghazelles we find the expression "Khotan musk", which meant the same as "myushki-Tatar" – "Tatar musk":

When the wind will inaudibly blow her aroma,
Her life-giving breathing will warm my heart.
I'll rejoice like Jakub, I, having heard the news of
my son,
The sufferer's soul will revive, and his eyes will see
clearly.
When the beloved's fragrance touches flowering
meadows,
All basilicas will perk up, all herbs will turn green.
A proud crown will appear on every jasmine,

The buds of roses, blooming, will enthusiastically glow.

The soul will be reborn in the body by the spicy aroma,

Which Hotan musk will never rival [Nizami, "Ghazals", 1989]

The word *tatar* is used 20 times in the ghazelles of the "Divan", the word *tatarlykh* is used once. Although the poet exploited several meanings of the words *tatar* and *tatarlykh* in ghazelles, these words were not found in rubai and tuyugs. A. Safarli's "Dictionary of Divan Literature" provides a lexical and semantic analysis of the word *tatar*: In the "Divan" literature, the Tatar people are associated with the word *musk*. These poems have many word combinations like *nafeyi-tatar*, *müşki-tatar*, *ahuyi-tatar*. They collocate with the words *hair* and *flirtatiousness* [Səfərli, 2015, p. 620].

Let's review the use of the expression *müşki-tatar* in the couplets from the ghazelles of Gazi Burhaneddin's "Divan":

Ləblərünü görübən qurumayınca qanlar,
Keyiklər göbəgində *müşki-tatar* olmamış
[Bürhanəddin, 2005, p. 77];

Saçalı ənbəri kafura zülfün, Qatı miskin edər
müşkü-tatarı [Bürhanəddin, 2005, p. 161].

The "Dictionary of Arabic and Persian Words" provides an explanation for the word *müşk*: 1) *ceyran göbəyindən çıxarılan maddə* – substance extracted from the navel of a jeyran; 2) *gözəl iy, ətir* – fragrance, smell [Ərəb və fars sözləri lüğəti, 2005, p. 142]. In Iranian literature, the expression *müşki-tatar* (Tatar musk) was associated with Tatar peoples from East Turkistan in China, the modern Uyghur Autonomous Republic on the territory of Altındag, between the Lobnor and Kukunor lakes, because this musk was extracted from jeyrans and gazelles that lived in this territory and was exported to many countries. The cost and value of the Tatar musk on the world market was equivalent to the Arabic musk called tyusmyat, which was distinguished by its high price, refinement and fragrance. In his article "The Rising Musk Amber", Turkmen researcher Dovletmurad Yazguliev writes that Turkmen considered fragrant musk and ambergris with an unusual smell worthy of their girls and brides. For this reason, their classical poets associated musk and ambergris with girls and brides and dedicated it to them. Musk, a black substance with an exciting, gentle and pleasant smell, is formed in the navel of musk deer. Musk deer live in Khatai and in the mountains of Tatarstan.

The famous Turkmen-Turkic poet Burhaneddin Sivashskiy notes: "Keyikler göbегінде müşki-tatar olmamış" ("There were no musk-Tatars in the deer belly") by this he emphasizes that musk was extracted from the navels of gazelles living in Tatarstan [March 12, 16, 2012].

In classical Azerbaijani literature, the synonymous expressions *müşki tatar* and *nafeyi tatar* were used in several variants. For example, S. Shirvani used the phrase *nafeyi tatar* in his ghazelles in izafet: "Zülfün kimi bir nafe-yi-tatar tapılmaz gördüm, pərişan *nafeyi-tatarı*" [Şirvani, 2005].

Let's get acquainted with the following samples from ghazelles by I. Nasimi and S. A. Shirvani:

Əbru müşkü ənbərtək rəyahindən cəmənin doldu,
Səhərdə tən edər saçın nəsimi *müşki-tatarə* [Nəsimi, 2004, 1 s., c. 44].

Nə ənbərdir tütən, yarab, səqayiq məcmərindən kim,

Ki, buyundan anın qədrinsınıqmış *müşki-tatarın* [Nəsimi, 2004, 2 s., c. 104].

Şəmimi-ətri-zülfü-Müşkbarm iştiaqmdan-
Atıbdır təbiədən əttar dışra *müşki-Tatarı* [Şirvani, 2005].

Let's compare the usage of the expression *nafeyi-tatar*, which is synonymous with the expression *müşki-tatar* in the ghazals by Gazi Burhaneddin, I. Nasimi, and S. Shirvani:

Səba yeli yetübən taru-mar edər saçını,
Məgər ki, qarı üçün *nafeyi-tatarə* gəlür
[Bürhanəddin, 2005, p. 306].

Məkər ki, rəhküzəri-yardə açib zülfün,
Məşamə ləxləxeyi *nafeyi-tatar* gəlir [Şirvani, 2005, 1 s., p. 104].

Yar əgər zülfün çəkərsə gərdərü badam dam
Damə düçgü sünbül olğu *nafeyi-tatar* [Nəsimi, 2004, 1 s., p. 211].

Zülfünü *nafeyi-tatarə* bəha qılma ki, mən
Qiyətin hər qılınam mülki-Süleyman demişəm
[Nəsimi, 2004, 2 s., p. 96].

Həm Xətayam, həm Xütən, həm *nafəsi tatarının*,
Çini Maçinü Moğolçin, həm gözəl fəğfuruyam
[Nəsimi, 2004, 2 s., p. 113].

Thus, the first lexical meaning in the expressions *müşkü-tatar* and *nafeyi-tatar* is musky smell and fragrance. In Shirvani's ghazelles, the expression *nafeyi-tatar* is used five times and the expression *müşki-tatar* three times.

In the following couplet, *ahuyi-tatar* means the pleasant smell of Tatar ambergris emanating from the hair of the poet's beloved:

Zülfün çinini gösdərəli *ahuyi-tatar*
Mülki-xətada göbəğini müşgi-nab edər
[Bürhanəddinin, 2005, p. 535].

In the works of Gazi Burhaneddin, the word *tatar* was also used in the meaning of “the fascinating, charming smell of Tatar musk”:

Zülfün küfüdürür neçə *tatarı* var isə
Bən götürə biləm anı imana, sanmağıl
[Bürhanəddinin, 2005, p. 423].
Gərək ki, tarü mar edə *tatarı* zülfinün,
Hər guşəyi ki, cadu gözü ixtiyar edər
[Bürhanəddinin, 2005, p. 116].

In the following couplets from Gazi Burhaneddin's ghazals, the word *tatar* stands for an ethnonym, the name of the people.

Bən *türkümü* sən *tatar* yolu ilə sorışalum
O cayı gərək bana baxar isə oynuma
[Bürhanəddinin, 2005, p. 285];
Bir saçunun qılına nə *tatar* zülfinə
Qarşı turası dünyada *tatar* olamı [Bürhanəddinin,
2005, p. 168];
Xəta ilə gözün gər bir ox urdı,
Könülümə nola esruk *tatardur* [Bürhanəddinin,
2005, p. 109];
Saçun qıyalı hər bir tarını mar
Anun həmləsinə *tatar* döyiməz [Bürhanəddinin,
2005, p. 540].

In Nasimi's famous poems, the expression *türkü-tatarım* means their understanding of the unity of origin of both the Turks and Tatars:

Yusifim, Misrim, əzizim, dövlətim, başım tacı,
Şəkkərü qəndü nəbatım, *türkü-tatarım* mənim (5,
QP, p.162).

In the following couplets, selected from the Divan ghazelles, the word *tatar* is used in a new lexical meaning - destruction, desolation:

Könül evində gözi imarət qomadı hiç
Məmur qaçan ola şol ev ki, *tatar* düşər [Ibid., p.
617];
Könül elini yağmaladı canı apardı
Dəldi yürəgi, içdi qanını *tatar* oxşar [Ibid., p. 232];
Əqlü dilü can taladı bəndinə buraxdı,
İşbu necə şəhr idi bizə ki, *tatar* oldı [Ibid., p. 150];
Ol şöhrə şəhri qıldı bu əqlümüzü əsir
Könül elində qarəti- nəhbü *tatar* edər [Ibid., p. 505].

The peoples of Asia Minor remembered the events associated with frequent Tatar invasions and

raids, which were described in folk songs spread in some regions of Turkey.

Historian Zakariya al-Qazwini (1203–1283) notes that during the time of Hulagu Khan, Genghis Khan's grandson, there were Tatars, Dolans, Tanguts, Onguts, Jalairs and others among the tribes that came to the territory of Azerbaijan and Asia Minor. In the songs of other Turkic peoples, the ethnonym *tatar* was used with a negative connotation. Azerbaijani folklorist F. Khaligov quoted bayats with the ethnonym *tatar*:

Şəhər olmaz qalasız.
Tatar məni apardı,
Sağlıqlan qalasız [Xalıqov, 1998, p. 112]. –

There is no city without a fortress
Stay healthy,
A Tatar led me away.

The song “Aşağıdan gelen tatar” – (“The Tatar Who Came from the Plain”) was widespread in some regions of Turkey in several versions. For example, in the village of Ardahan Dedegul this variant was recorded:

Man Mahmut Çavuş – Erkek (Mahmut Çavuş)
“Aşağıdan gelen Tatar
Kamçısını atar tutar
Garip olan nerde yatar
Kondur beni Allı gelin
Woman Suna Gelin – Kadın (Suna Gelin)
Aşağıdan gelsin Tatar
Kamçısını atar tutar
Garip olan handa yatar
Konduramam yigit seni”.

In Pinarbasi (Kayseri) the following variant of the song in Turki was found:

(Man – Erkek)
“Aşağıdan gelen Tatar
Atar kamçısını tutar
Garip olan nerde yatar
Aç kapını telli gelin
(Woman – Kadın)
Aşağıdan gelsin Tatar
Atar kamçısını tutar
Garip olan handa yatar
Git yoluna yolcu isen” [Türkü Sitesi].

In the ghazelle couplets of the “Divan”, the word *tatarlykh* is used just once in the meaning of special beauty of the eyes and eyebrows of the Tatar girl from Khatai (East Turkestan), the inherent beauty of her almond-shaped eyes:

Xətayi gözlərin ilə qaşun *tatarlıx* qılır.

Dedim ki, Tanrıya baxun ki, bəndə tərki-imanam [Bürhanəddinin, 2005, p. 557];

Gözlərin *tatarı* üçün canı pişkəş çəkərem,

Ta ləbündən əyağ içəm, yəni ki, novruzdur [Bürhanəddinin, 2005, p.158];

Gözün *tatarının* yasağı budur

Ki, qurtılmaya bu eşqə yasanan [Bürhanəddinin, 2005, p.291].

In this expression *gözlərin*, *gözün tatarı* the word *tatar* is used in the meaning of “the winning coquettish look of a beauty” whom no one could resist. A. Safarli writes that in Khatai (in East Turkestan), musk was extracted from the navel of various gazelles that lived there. Fragrant perfumes were obtained and collected from it. In the “Divan” the smell of the beloved was musky, the color was black. The beauty’s hair and black eyebrows were like musk: (“Xəta (Doğu Türkistan) ölkəsində olan bu çeşidli ceyranlar yaşayaraq göbəyindən müşklər alınırdı. Ondən gözəl bir ətir alınaraq yığılırdı. „Divan“ şeirində sevgilinin qoxusu müşk qoxusudur, rəngi də qaradır. Gözəlin saçları, qara qaşları müşkə bənzəyir”):

Müşki gördüm salmışam ənbər ilə udi oda,

Cümləsi razı ki, ola zülfün ilə sərbəsər.

(Müşki görüb salmışam, ənbər ilə oda, cümləsi onun saçların ilə bütünlüklə razı qaldım)

Bən tapına irməzəm zülfi xəyali könlə,

Müşk qoxusu qorxaram dünyalara çıxasdır.

(Mən yanına yetməzəm saçlarının xəyali ilə könlə.

Dünyalara çıxasdır ki, müşk qoxusundan qorxmaram) [Səfərli, 2015, p. 444].

In the following couplets the word *tatar* was used twice in different meanings:

Zülfün neçə tatarı var işə könül alır,

Miskin könlüm nidə tatarından, əfəndi [Bürhanəddinin, 2005, p. 191].

In the couplet *Neçə tatarı zülfündə ki, gördüm Giriftar eyləmiş yüz bin tatarı* (the fragrance of your hair captivated one hundred thousand Tatars) [Bürhanəddinin, 2005, p. 367], the expression *zülfündə tatarı* has the word *tatar* meaning “the fragrance of the beauty’s hair”. As we noted earlier, in the Middle Ages, this meaning was associated with the fascinating smell of musk and ambergris emanating from the hair of the poet’s beloved. In the second line of the couplet, the word *tatar* means the ethnonym - the name of the people.

In the couplet-bayt *Kim ki, bir tatarına gisusunun, Verür isə könlin olur tarumar*

[Bürhanəddinin, 2005, p. 330], the phrase *tatarına gisusunun* is used in the meaning of “hair fragrant with musk”.

J. Gakhramanov also mentions two meanings of the word: “tatar – an ethnonym, müşkin, müşk qoxulu” – “Tatar-ethnonym, musky smell, with the smell of musk”, in his book “The Vocabulary of Nasimi’s Divan” [Qəhrəmanov, 1970, p. 165].

The prominent Russian turkologist V. V. Radlov revealed several meanings of the word *tatar* in his dictionary “Experience of a Dictionary of Turkic Dialects” (1888–1911):

tatar: 1) Tatar exactly was the equivalent of a Muslim, 2) black Tatars (the people who formed part of the army of Hulagu), tatarcha: 3) a Tatar arrow with a special tip [Radlov, 2005, p. 904].

Thus, the expressions *nafeyi-tatar*, *music-tatarı* were used in the Azerbaijani classical literature of the 13th, 14th and 19th centuries in the poetry of Nizami Ganjavi, Gazi Burhaneddin, M. Fusuli, and S. A. Shirvani. The expressions *nafeyi-tatar*, *music-tatarı* were no longer used in the ghazals of Aliagha Vahid who lived in the 20th century for political reasons.

The conducted research and lexical-semantic analysis of the word *tatar* in the ghazelles of G. Burhaneddin have made it possible to conclude that this word, used by him as a poetic tool, helped to express his poetic thoughts. The word *tatar* was used in ghazelles in several meanings: 1) musky smell, 2) ethnonym, 3) destruction, 4) black hair, 5) flirtatious looks of the beloved.

In Gazi Burhaneddin’s works, the word *tatarlykh* was used as a poetic tool. In his ghazelles, the poet used the word *tatarlykh* once in the meaning of “coquettishness of a beauty”.

References

- Azat Yewropa/Azatlyk Radiosy* [Radio Liberty]. URL: <https://www.azathabar.com/a/24517185.html> (accessed: 10.02.2020). (In Tatar)
- Ərəb və fars sözləri lüğəti* (2005) [Dictionary of Arabic and Persian Words]. Bakı, “Şərq-Qərb”, II cild, 472 p. (In Azerbaijanian)
- Hacıyev, T. İ. (1987). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi* [History of the Azerbaijani Literary Language]. 293 p. Bakı, “Maarif”. (In Azerbaijanian)
- Nəsimi, İmadəddin (2004). *Seçilmiş əsərləri. İki cildə* [Selected Works. In Two Volumes]. Tərtib edəni: Həmid Araslı. I cild. 336 p., II cild. 376 p. Bakı. “Lider” nəşriyyat. (In Azerbaijanian)
- Nizami, Gıandzhevi (1989). *Sochineniia v piati tomakh* [Works in Five Volumes]. Baku, Azerneshr, (sokr.). (In Russian)
- Qazi Bürhanəddinin (2005). “*Divan*” I [Divan]. 726 p. Bakı, “Öndər”. (In Azerbaijanian)

Qədimaliyeva, A. F. (2008). *Qazi Bürhanəddin "Divan"ının leksikası* [The Lexicon of Gazi Burhanaddin's Divan]. 184 p. Bakı, "Nurlan". (In Azerbaijanian)

Qəhrəmanov, C. (1970). *Nəsimi divanının leksikası* [The Lexicon of Nasimi Divan]. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. (In Azerbaijanian)

Radlov, V. V. (1905). *Opyt slovaria tiurkskikh narechii* [The Experience of the Dictionary of Turkic Dialects]. T. 3, ch. 1, 567 p. St. Petersburg. (In Russian)

Səfərli, Ə. (2015). *Divan ədəbiyyatı sözlüyü* [Dictionary of Divan Literature]. I cild, 400 p. 703 p. Bakı, "Elm və təhsil". (In Azerbaijanian)

Şirvani, Seyid Əzim (2005). *Seçilmiş əsərləri* [Selected Works]. Bakı. Avrasiya Press, 3 cildə. (In Azerbaijanian)

Türkü Sitesi [Site Türkü]. URL: <http://www.turkuler.com/> (accessed: 10.02.2020). (In Turkish)

Xalıqov, F. (1998). *Folklor onomastikası* [Folklore Onomastics]. I hissə, 138 p. Bakı. Elm. (In Turkish)

Yaşar, Yucel (1994). *Qazi Bürhanəddin Əhməd və dövləti* [Gazi Burhanaddin Ahmed and His State]. Bakı, Elm. (In Azerbaijanian)

ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ «ТАТАР» И «ТАТАРЛЫХ» В «ДИВАНЕ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА ГАЗИ БУРХАНАДДИНА (1393)

Арзу Идрис гызы Гусейнова,
Нариман Фарман оглы Сеидалиев,
Институт Языкознания имени Насими
Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, ул. Гусейна Джавида, д. 31,
arzu_56@mail.ru.

В современной тюркологии имеются исследования, посвященные этнониму татар. В данной статье рассматривается употребление лексемы *татар* и *татарлых* в «Диване» Гази Бурханаддина (1393 г.). Нами вводится новый материал о значении этих слов, которые встречаются в произведении, написанном семьсот лет тому назад. У анализируемых слов имелось более пяти лексических значений, которые употреблялись в течение многих столетий в восточной классической азербайджанской и турецкой поэзии, в газелях поэтов Насими, Физули, Ширвани. В произведении Низами Гянджеви также встречается поэтическое выражение *müşki-tatar, nafei-tatar* («хотанский мускус») и его синоним «татарский мускус».

Одно значение выражения «татарский мускус» связывается с благоуханием и черным цветом волос и бровей красавицы, возлюбленной поэтов, перед кокетливым взглядом которой поэт отстывает. Выражения со словами *татар* в «Диване» имело также значение этнонима – название татарского народа. Еще одно значение, зафиксированное в произведении, означало разрушение, опустошенность. Слово *татарлых* употреблялось при описании красоты, присущей татарской девушке: ее миндалевидные глаза и особые черные брови. Лексико-семантический анализ слов *татар* и *татарлых* позволяет сделать некоторые выводы о распространении этнонима татар на большой территории, связанной не только с нашествиями татар, но и с распространением татарского мускуса из Татарстана (Восточный Туркестан) в ходе добычи и торговли им татарскими народами.

Ключевые слова: лексика, семантика, «Диван», Гази Бурханаддин, татар, татарлых.

Bən səni sevərəm, sevisərəm,
Bu sözü türkə qoyux dəyələm.
Vəsfüni gəh qəsida, gəh qəzəl,
Gəh rübaivü gəh tuyux deyələm.
Люблю тебя, люблю тебя
Покуда длятся дни мои, -
Слова любви произношу
На языке своем родном тюрки.
И в туюге, и в рубай
Я воспеваю красоту,

Газель моя озарена
Любви немеркнувшим огнём.
Во славу твою то газель, то касыду,
То туюг, то рубай я слагаю...
(Перевод Т. Стрешневой)

Кабинет министров Азербайджана Постановлением за 211 номером от 7 мая 2019 года принял решение объявить произведения Гази Бурханаддина государственным достоянием.

Это постановление показывает важность и высокое значение творчества Гази Бурханаддина в тюркском мире.

Известный турецкий исследователь Яшар Юдчел пишет: «Qazi Bührhanəddin ərəb və fars dillərini şeir yazma biləcək dərəcədə mükəmməl bilsə də, müasirləri olan şairlərdən fərqli olaraq geniş xalq kütləsinin danışdığı azəri türkcəsi ləhcəsində şeirlər yazması ondakı milli ruhun güc və qüvvəsini sübut edir» [Yucel, 1994, c. 148]. По мнению исследователя, Гази Бурханаддин является первым мастером слова, «Диван» которого на азербайджанском тюрки полностью дошел до нас. Он достойно продолжил литературные традиции вслед за Изеддином Гасаноглу и Шейхом Сафияддином Ардабили, создавшими «Диван» на родном языке, оставил после себя богатое литературное наследие. На арабском языке написаны им «Терджих» – комментарии о принципах юриспруденции, суфийский трактат «Эликсир счастья». Он считается основоположником азербайджанской и турецкой литературы. Единственный экземпляр «Дивана» поэта, правителя хранится в Британском музее в Лондоне. В предисловии указано, что «Диван» был создан в 1393 году – 796 году хиджры, при здравии Гази Бурханаддина его переписал Халил бей Махмед. В это время были осуществлены и некоторые исправления. Гази Бурханаддин был поэтом, ученым, государственным деятелем (1344–1398). Правил в Эртенагуллары, бывшем до него бейликом со столицей в Сивасе, где сохранилась и поныне могила поэта в месте под названием Тюрбе Гази Бурханаддин. Надгробные плиты хранятся в Сивасе в Гёк Медресе.

Сохранились его труды на арабском и персидском языках, труды по исламскому праву: «İksirus-seadat fi essraril-ibadat». В «Диван» включены 1319 газелей, 20 рубай, 108 туюгов и несколько муфравов, двустуший. В «Диване» 17 тысяч строк и 600 страниц. Своими газелями и туюгами поэт заслужил себе славу в мировой литературе. Основателем туюга (четверостишие) является Гази Бурханаддин. Своеобразие туюга содержится в его рифме. Ознакомившись с произведениями Гази Бурханаддина, можно составить представление об авторе: он был выдающейся личностью своего времени, отличался глубокими знаниями во многих областях, как правитель был удостоен титула султана и считался султаном азербайджанской литературы. В стихах Гази Бурханаддина наблюдается тесная связь с азербайджанским фольклором и

ашугским искусством. Несмотря на то что с 1393 года по настоящее время прошло более 700 лет, красота и волшебство поэтического языка «Дивана» привлекают к себе современных читателей, живущих в любом уголке земного шара. Рассмотрим высказывания азербайджанских исследователей о значении «Дивана» в литературе тюркских народов. Т. И. Гаджиев, исследовавший язык «Дивана», пишет:

„Şairin doğulduğu və böyüdüüyü yerdə müxtəlif tayfa dilləri əsasında formalaşmış Azərbaycan xalq dili fəaliyyət göstərmişdir“» [Hacıyev, 1987, c. 98.] А. Ф. Гадималиева отмечает: «Bütövlükdə Qazi Bührhanəddin dilinin tədqiqi XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilində gedən ləksik prosesləri izləməyə, lüğət tərkibinin formalaşmasına təsir edən dildaxili və dilxarici amilləri üzə çıxarmağa, dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində baş verən ləksik-semantik dəyişmələrin səbəblərini araşdırmağa geniş imkanlar açır» [Qədimaliyeva, 2008, c. 160]. А. Сафарли пишет: «Divan mətnlərini oxuyub öyrənməkdən onları başa düşmək olmaz. Sözbəsöz anlamaq burada ilkin əsas şərt sayılır. Mətnləri duyub dərk etmək – divan sözlüyünü başa salmaq, duyub anlamaq əsas zəruridir...Mətn ilə sözlük vəhdət halında olduqda, biri digərini tamamladıqda daha faydalı olur» [Səfərli, 2015, c. 4]. Таким образом, все исследователи единодушны в том, что язык Гази Бурханаддина – достояние истории языка определенного периода, где имеется множество архаических слов с точки зрения современного состояния словарного состава азербайджанского языка. Помимо этого, в «Диване» были употреблены такие слова, у которых в современном азербайджанском языке были утеряны лексические значения, бывшие в употреблении 700 лет тому назад.

В данной статье рассматриваются лишь некоторые из таких слов, а именно *татар* и *татарлых*, зафиксированные в «Диване». Эти слова тюркского происхождения и имеют несколько лексических значений. В газелях Гази Бурханаддина, Имадеддина Насими, Сеид Азима Ширвани встречаются некоторые значения этого многозначного слова *татар*. В поэмах и газелях Низами Гянджеви также встречается употребление выражения «хотанский мускус», равного по значению выражению «мюшки-татар» – «татарский мускус»:

«Когда ее ароматом неслышно ветер повеет,
Дыханием животворным он сердце мое согреет.
Возрадуюсь, как Якуб, я, слышавший весть о сыне,
Душа оживет страдальца, и очи его прозреют.

Когда аромат любимой коснется лугов цветущих,

Воспрянут все базилики, все травы зазеленеют.

Появится горделиво венец на каждом жасмине,

Бутоны роз, распутившись, восторженно заалеют.

Душа возродится в теле от пряного аромата,

С которым хотанский мускус соперничать не посмеет» [Низами, 1989] (Низами «Газели», перевод Н. Хатунцева).

Слово *татар* было употреблено 20 раз в газелях «Дивана», слово *татарлых* – один раз. Хотя в газелях поэт использует слова *татар* и *татарлых* в нескольких значениях, в рубаи и туюгах эти слова отсутствуют. В «Словнике литературы Дивана» А. Сафарли дается лексико-семантический анализ слова *татар*: «Tatar xalqı, Divan ədəbiyyatında müşk ilə birgə işlədilir. Şeirlərdə *nafeyi-tatar*, *müşki-tatar*, *ahuyi-tatar* və s. ifadələr çoxdur. Habelə *saç* və *qəmzə* ilə özünü göstərir». *Татарский народ* в литературе «Дивана» употребляется наряду со словом *мускус*, в стихах много выражений типа *nafeyi-tatar*, *müşki-tatar*, *ahuyi-tatar*, а также употребляется со словами *волосы* и *кокетливость* [Səfərli, 2015, с. 620].

Рассмотрим употребление выражения *müşki-tatar* в двустийших из газелей «Дивана» Гази Бурханаддина:

«Ləblərini görübən qurumayınca qanlar,

Keyiklər göbəgində *müşki-tatar* olmamış» [Bürhanəddin, 2005, с. 77];

«Saçalı ənbəri kafura zülfün, Qatı miskin edər *müşkü-tatar*» [Bürhanəddin, 2005, с. 161].

В «Словаре арабских и персидских слов» к слову *müşk* дается разъяснение: 1) сеуган göbəyindən çıxarılan maddə – вещество, добываемое из пупка джейрана; 2) gözəl iy, ətir – благоухание, запах [Ərəb və fars sözləri lüğəti, 2005, с. 142]. Появление выражения *müşki-tatar* (татарский мускус) в иранской литературе связано с татарскими народами Восточного Туркестана в Китае, современной Уйгурской Автономной Республики на территории Алтындага, между озерами Лобнор и Кукунор, потому что этот мускус добывался у джейранов, газелей, обитавших на этой территории, и вывозился во многие страны. Татарский мускус по своей стоимости и торговой ценности на мировом рынке был равнозначен арабскому мускусу «тюсмят», отличающемуся дороговизной, изысканностью, благоуханием. Туркменский исследователь Довлетмурат Язгулиев в своей ста-

тье «Восходящий мускус-амбра» отмечает: «Туркмены благоухающий мускус, амбру с необычным запахом считали достойным наших девушек и невест. И по этой причине наши поэты-классики мускус-амбру связывали с девушками и невестами и посвящали им. Мускус, вещество черного цвета с возбуждающим, нежным и приятным запахом, образуется в пупке кабарги. Кабарги, образующие мускус, живут в Хатае и горном Татарстане. Известный туркменно-тюркский поэт Бурханаддин Сивасский отмечал: „Keyikler göbегinde müşki-tatar olmamış“, – этим он подчеркивал, что мускус добывается из пупков, обитавших в Татарстане газелей» [12, 16 марта, 2012].

В классической азербайджанской литературе синонимичные выражения *müşki tatar*, *nafeyi tatar* употреблялись в нескольких вариантах. К примеру, у С. А. Ширвани в газелях употреблены варианты *nafeyi tatar* в изафете: «Zülfün kimi bir nafe-yi-tatar tapılmaz gördüm, pərişan nafe-yi-tatari» [Şirvani, 2005].

Ознакомимся с отрывками из газелей И. Насими, С. А. Ширвани:

«Əbru müşkü ənbərtək rəyahindən çəmən doldu, Səhərdə tən edər saçın nəsimi *müşki-tatarə*» [Nəsimi, 2004, 1 с., с. 44].

«Nə ənbərdir tütən, yarəb, səqayıq məcmərindən kim,

Ki, buyundan anın qədrinsınıqmış *müşki-tatarın*» [Nəsimi, 2004, 2 с., с. 104].

«Şəmimi-ətri-zülfü-Müşkbarm iştiaqmdan-Atıbdır təbiədən əttar dışra *müşki-Tatari*» [Şirvani, 2005].

Сравним с выражением *nafeyi-tatar*, являющимся синонимичным *müşki-tatar*, в газелях Гази Бурханаддина, И. Насими, С. А. Ширвани:

«Səba yeli yetübən taru-mar edər saçını, Məgər ki, qarı için *nafeyi-tatara* gəlür» [Bürhanəddin, 2005, с. 306].

«Məkər ki, rəhküzəri-yardə açıb zülfün, Məşamə ləxləxeyi *nafeyi-tatar* gəlir» [Şirvani, 2005, 1 с., с. 104].

«Yar əgər zülfün çəkərsə gərdəri badam dam Damə düçgü sünbül olğü *nafeyi-tatar*» [Nəsimi, 2004, 1 с., с. 211].

«Zülfünü *nafeyi-tatara* bəha qılma ki, mən Qiymətin hər qılınam mülki-Süleyman demişəm» [Nəsimi, 2004, 2 с., с. 96].

«Həm Xətayam, həm Xütən, həm *nafəsi tatarının*, Çini Maçinü Moğolçin, həm gözəl fəğfuruyam» [Nəsimi, 2004, 2 с., с. 113].

Таким образом, в выражениях *müşkü-tatar*, *nafeyi-tatar* первое лексическое значение означает мускусный запах и благоухание. В газелях Ширвани пять раз употреблялось выражение *nafeyi-tatar*, три раза выражение *müşki-tatar*.

В следующем двустишии *ahuyi-tatar* означает приятный запах татарской амбры, исходящей от волос возлюбленной поэта:

«Zülfün çinini gösdərəli *ahuyi-tatar*
Mülki-xətada göbəğini müşgi-nab edər»
[Bürhanəddinin, 2005, с. 535].

В творчестве Гази Бурханаддина слово *tatar* также употребляется в значении «завораживающий, очаровывающий запах татарского мускуса»:

«Zülfün küfürdürür neçə *tatarı* var isə
Bən götürə biləm anı imana, sanmağıl»
[Bürhanəddinin, 2005, с. 423].
«Gərək ki, tarü mar edə *tatarı* zülfinün,
Hər guşəyi ki, cadu gözü ixtiyar edər» [Там же, с. 116].

В нижеследующих двустишиях из газелей Гази Бурханаддина слово *tatar* имеет лексическое значение – этноним, название народа.

«Bən *türkümü* sən *tatar* yolu ilə sorışalum
O sayı gərək bana baxar isə oynuma» [Там же, с. 285];
«Bir saçunun qılına nə *tatar* zülfünə
Qarşı turası dünyada *tatar* olamı» [Там же, с. 168];
«Xəta ilə gözün gər bir ox urdı,
Könülümə nola esruk *tatardur*» [Там же, с. 109];
Saçun qıyalı hər bir tarını mar
«Anun həmləsinə *tatar* döyiməz» [Там же, с. 540].

В знаменитых стихах Насими выражение *türkü-tatarım* означает понимание единств происхождения и турка, и тюрка, и татарина:

«Yusifim, Misrim, əzizim, dövlətim, başım tacı,
Şəkkərü qəndü nəbatım, *türkü-tatarım* mənim» (5, QR, с.162).

В следующих двустишиях, выбранных из газелей «Дивана», дается слово *татар* в новом лексическом значении – разрушение, опустошенность:

«Könül evində gözi imarət qomadı hiç
Məmur qaçan ola şol ev ki, *tatar* düşər» [Там же, с. 617];
«Könül elini yağmaladı canı apardı

Dəldi yürəgi, içdi qanını *tatar* oxşar» [Там же, с. 232];

«Əqlü dilü can taladı bəndinə buraxdı,
İşbu necə şəhr idi bizə ki, *tatar* oldı» [Там же, с. 150];

«Ol şöhrə şəhri qıldı bu əqlümüzi əsir
Könül elində qarəti- nəhbü *tatar* edər» [Там же, с. 505].

У народов Малой Азии остались в памяти события, связанные с частыми татарскими нашествиями, набегам, отразившимися в народных песнях, распространенных в некоторых регионах Турции.

Историк Закария ал-Казвини (1203–1283) отмечает, что во времена Хулагу хана, внука Чингиз-хана, среди племен, пришедших на территорию Азербайджана и Малой Азии, были татары, доланы, тангуты, онгуты, джалаиры и другие. В песнях других тюркских народов этноним *татар* употребляется с негативным оттенком. Азербайджанский фольклорист Ф. Халыгов приводит баяты, где употребляется этноним *татар*:

«Şəhər olmaz qalasız.
Tatar məni apardı,
Sağlıqlan qalasız» [Xalıqov, 1998, с. 112]. –
Нет города без крепости
Оставайтесь в здравии,
Увел меня татарин» (перевод наш. – А. Г., Н. С.).

В некоторых регионах Турции была распространена песня в нескольких вариантах «Aşağıdan gelen *tatar*» – «Татарин, пришедший с равнины». Например, в селении Ардахан Дедегюль был записан такой вариант:

Мужчина Махмут Чавуш – Erkek (Mahmut Çavuş)
«Aşağıdan gelen *Tatar*
Kamçısını atar tutar
Garip olan nerde yatar
Kondur beni Allı gelin
Женщина Суна гелин – Kadın (Suna Gelin)
Aşağıdan gelsin *Tatar*
Kamçısını atar tutar
Garip olan handa yatar
Konduramam yigit seni».

В Пинарбаши (Кайсери) встречается такой вариант тюрки (песня):

(Мужчина – Erkek)
«Aşağıdan gelen *Tatar*
Atar kamçısını tutar
Garip olan nerde yatar
Aç kapını telli gelin

(Женщина – Kadın)
Aşağıdan gelsin Tatar
Atar kamçısını tutar
Garip olan handa yatar
Git yoluna yolcu isen» [Türkü Sitesi].

В газелях «Дивана» слово *татарлых* было употреблено один раз в двустииши газели и означало особую красоту миндалевидных глаз и бровей татарской девушки из Хатая (Восточный Туркестан):

«Xətai gözələrün ilə qaşun *tatarlıx* qılır.
Dedim ki, Tanrıya baxun ki, bəndə tərki-imanam» [Bürhanəddinin, 2005, с. 557];
«Gözlərün *tatarı* için canı pişkəş çəkərem,
Ta ləbündən əyağ içəm, yəni ki, novruzdur» [Там же, с. 158];
«Gözün *tatarının* yasağı budur
Ki, qurtılmaya bu eşqə yasanan» [Там же, с. 291].

В этом выражении *gözlərin, gözün tatarı* слово *tatar* было употреблено в значении «победный кокетливый взгляд красавицы», перед которым никому не устоять. А. Сафарли пишет: «В Хатае (Восточный Туркестан) у обитавших там разных джейранов из пупка добывали мускус. Из него получали и собирали благоухающие духи. В „Диване“ запах возлюбленной мускусный, цвет черный. Волосы, черные брови красавицы похожи на мускус: („Xəta (Doğu Türkistan) ölkəsində olan bu çeşidli seyranlar yaşayaraq göbəyindən müşklər alınır. Ondan gözəl bir ətir alınaraq yığılırdı. „Divan“ şeirində sevgilinin qoxusu müşk qoxusudur, rəngi də qarıdır. Gözəlin saçları, qara qaşları müşkə bənzəyir):

Müşki gördüm salmışam ənbər ilə udı oda,
Cümləsi razı ki, ola zülfün ilə sərbəsər.
(Müşki görüb salmışam, ənbər ilə oda,
cümləsi onun saçların ilə bütünlüklə razı qaldım)
Bən tapına irməzəm zülfü xəyali könülə,
Müşk qoxusu qorxaram dünyalara çıxasdır.
(Mən yanına yetməzəm saçlarının xəyali ilə könülə.
Dünyalara çıxasdır ki, müşk qoxusundan
qorxmaram)“» [Səfərli, 2015, с. 444].

В следующих двустииших слово *татар* было употреблено дважды в разных значениях:

«Zülfün neçə *tatarı* var işə könül alır,
Miskin könülüm nide *tatarından*, əfəndi» [Bürhanəddinin, 2005, с. 191].

В двустииши *Neçə tatarı zülfündə ki, gördüm
Giriftar eyləmiş yüz bin tatarı* (Благоухание твоих

волос сделало пленниками сто тысяч татар) [Bürhanəddinin, 2005, с. 367] в выражении *zülfündə tatarı* слово *tatar* означает «благоухание волос красавицы». Как отмечалось ранее, в средневековье это значение было связано с завораживающим запахом мускуса и амбры, исходящим от волос возлюбленной поэта. Во второй строке двустииши слово *tatar* означало этноним, название народа.

В бейте-двустииши *Kim ki, bir tatarına gisusının, Verür işə könlin olur tarumar* [Bürhanəddinin, 2005, с. 330] газели «Дивана» словосочетание *tatarına gisusının* употреблено в значении «волосы, благоухающие мускусом».

Дж. Гахраманов в книге «Лексика Дивана Насими» отмечает также два значения у слова: «*tatar-etnonim, müşkin, müşk qoxulu*» – «Татар-этноним; мускусный запах, с запахом мускуса» [Qəhrəmanov, 1970, с. 165].

Видный русский тюрколог В. В. Радлов раскрыл несколько значений слова *татар* в словаре «Опыт словаря тюркских наречий» (1888–1911): «*татар*: 1) татар ровно было понятию мусульманин, 2) черные татары (народ, образовавший часть армии Хулагу). Татарча: 3) стрельа татарская, съ особымъ наконечникомъ» [Радлов, 2005, с. 904].

Таким образом, выражения *nəfə-yi-tatar, müşki-tatarı* были употреблены в азербайджанской классической литературе XIII, XIV, XIX веков в поэзии Низами Гянджеви, Гази Бурханаддина, М. Фузули, С. А. Ширвани. В газелях Алиага Вахида, жившего в XX веке, выражения *nəfə-yi-tatar, müşki-tatarı* уже не использовались поэтом в силу веских политических причин.

Из проведенных исследований стало ясно, что лексико-семантический анализ слова *татар* в газелях Г. Бурханаддина дает возможность прийти к заключению, что это слово, используемое им поэтическое средство, помогало в выражении поэтических мыслей. В газелях слово *татар* было употреблено в нескольких значениях: 1) мускусный запах, 2) этноним, 3) разрушение, 4) черные волосы, 5) кокетливые взгляды возлюбленной.

В творчестве Гази Бурханаддина слово *татарлых* было употреблено как поэтическое средство. В своих газелях поэт один раз употребил слово *татарлых* в значении «кокетливость красавицы».

Литература

Низами Гянджеви. Сочинения в пяти томах. Баку: Азернешр, 1989. (с сокр.).

Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. С.-Петербург. 1905., т. 3, ч. 1.

Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, II cild, 472 s.

Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, «Maarif», 1987, 293 s.

Xalıqov F. Folklor onomastikası, I hissə, Bakı, Elm, 1998, 138 s.

Qazi Bühranəddinin «Divan»ı. Bakı, «Öndər», 2005, 726 s.

Qədimaliyeva A. F. Qazi Bühranəddin «Divan»ının leksikası. Bakı, «Nurlan», 2008, 184 s.

Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı. «Elm» nəşriyyatı, 1970, 567 s.

Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Tərtib edən: Həmid Araslı. Bakı. «Lider» nəşriyyat, 2004, I cild. 336 s., II cild. 376 s.

Səfərlə Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, «Elm və təhsil», 2015, 703 s.

Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri, Bakı. Avrasiya Press, 2005, 3 cildə, I cild, 400 s.

Yaşar Yucel. Qazi Bühranəddin Əhməd və dövləti. Bakı, Elm, 1994.

Türkü Sitesi. URL: <http://www.turkuler.com/> (data обращения: 10.02.2020).

Azat Yewropa/Azatlyk Radiosy. URL: <https://www.azathabar.com/a/24517185.html> (data обращения: 10.02.2020).

АЗƏРБАЙЖАН ШАГЫЙРЕ ГАЗИ БОРҲАНЕТДИННЫҢ «ДИВАН»ЫНДА (1393) «ТАТАР» ҺӘМ «ТАТАРЛЫХ» СҮЗЛƏРЕНЕҢ МƏГЬНƏСЕ

Арзу Идрис гызы Һүсəйнова,
Нариман Фəрман оғлу Сəедалиев,
Азəрбайжан Милли фəннəр академиясенəң
Нəсими исемендəге Тел белеме институты,
Азəрбайжан, Баку ш., Һүсəйн Жəвид ур., 31 нче йорт,
arzu_56@mail.ru.

Хəзерге тюркологиядə татар этнонимына багышланган тикшеренүлэр бар. Əлеге мəkалəдə Гази Борһанетдинның «Диван»ында (1393) очрый торган *татар* һәм *татарлых* лексемасының кулланылышы карала. Жиде йөз ел элек язылган əсəрдə урын алган бу сүзлэрнəң мəгьнəлэрə хакында яна материал тəкьдим ителə. Тикшерелə торган сүзлэр, биштəн артык лексик мəгьнəгə ия булып, күп гасырлар дəвамьында кəнчыгыш классик азəрбайжан һәм төрөк шигьриятендə, шагыйрьлəрдəн Нəсими, Физули, Ширвани газəллəрендə кулланылган. Низами Гəнжəви əсəрендə шулай ук *müşki-tatar*, *nafei-tatar* («хотан мускусы») һәм аның синонимы «татар мускусы» шигьри гыйбарəлэрə очрый.

«Татар мускусы» гыйбарəсенəң бер мəгьнəсə шагыйрьлэрнəң сөйгəн яры гүзəl кызның хуш исə, чəч һәм кашларының кара тəсə, гүзəlнəң кыланчык карашы һәм шагыйрьнəң бу караш алдында чигенүсə белəн бəйлəп аңлатыла. «Диван»дагы *татар* сүзə кергəн гыйбарəлэр шулай ук этнонимны – татар халкы атамасын да белдергəн. Əсəрдə урын алган тагын бер мəгьнə жимерү һәм бушлыкны аңлаткан. *Татарлых* сүзə татар кызына хас булган матурлыкны, аның миндаль сыман күзлэрнə һәм үзəнə бер төрлə кара кашларын тасвирлаганда кулланылган. *Татар* һәм *татарлых* сүзлэрнə ясалган лексик-семантик анализ татар этнонимының зур территориядə таралыш алуын, моның татар яулары белəн гəнə түгел, Татарстан (Кəнчыгыш Төркестанда) ясалган татар мускусының татар халыклары сүздə итү нəтижəсендə таралуы белəн дə бəйлə икəнлеген күрсəтə.

Төп төшенчəлэр: лексика, семантика, «Диван», Гази Борһанетдин, татар, татарлых.